

ایکتاب جہرات

تحلیس بر آریہا و تزینات مصاحف قرآنی
(بر اساس کتب فتنی کتابخانہ آستان قدس رضوی)

www.ketab.ir

وحید توسلی

سرشناسه	توسلی، وحید، ۱۳۵۹ -
عنوان و نام پدیدآور	مکتب هرات: تحلیلی برآرایه‌ها و تزیینات مصاحف قرآنی (بر اساس گنجینه قرآنی کتابخانه آستان قدس رضوی) / وحید توسلی.
مشخصات نشر	مشهد: بنیاد پژوهشهای اسلامی، ۱۳۹۶.
مشخصات ظاهری	۱۸۶ ص.
شابک	۹۷۸-۶۰۰-۰۶-۰۲۳۰-۷
وضعیت فهرست‌نویسی	فیپا.
یادداشت	تحلیلی برآرایه‌ها و تزیینات مصاحف قرآنی (بر اساس گنجینه قرآنی کتابخانه آستان قدس رضوی).
موضوع	مکتب نقاشی هرات.
موضوع	قرآن - تزیین.
شناسه افزوده	بنیاد پژوهشهای اسلامی.
رد یوبی	۷۵۱ / ۷۷۰۹۵
ده کنگ	۹۱۳۹۶ ت ۹ الف / ND ۱۳۳۷
شماره کتابشناسی ملی	۵۱۲ ۱۷۲

مکتب هرات: تحلیلی برآرایه‌ها و تزیینات مصاحف قرآنی

(بر اساس گنجینه قرآنی کتابخانه آستان قدس رضوی)

وحید توسلی

ویراستار: سید جلال قیامی میرحسینی

طرح و صفحه‌آرایی: نیما نقوی

چاپ اول: ۱۳۹۷ / ۴۰۰ نسخه، وزیری / قیمت ۳۵۰۰۰۰ ریال

چاپ و صحافی: مؤسسه چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی

بنیاد پژوهشهای اسلامی، مشهد: صندوق پستی ۳۶۶-۹۱۷۳۵

تلفن و دورنگار واحد فروش بنیاد پژوهشهای اسلامی: ۳۲۲۳۰۸۰۳

فروشگاه‌های کتاب بنیاد پژوهشهای اسلامی، مشهد: ۳۲۲۳۳۹۲۳، قم: ۳۷۷۳۳۰۲۹

www.islamic-rf.ir info@islamic-rf.ir

حق چاپ محفوظ است

فهرست مطالب

۵ سخن ناشر

۹ مقدمه

فصل اول: آرایه‌ها و تزیینات در مصاحف قرآنی

۱۷ تعریف لفظی تذهیب

۱۸ پیشینه تذهیب

۲۶ نقش

۳۰ هفت اصل نقاشی

۴۰ اجزای تزیینات در مصاحف قرآنی

۴۱ تزیینات برون متن

۴۳ تزیینات درون متن

۴۸ تزیینات همراه متن

۵۰ تزیینات اوراق پایانی (اختتامیه)

فصل دوم: آرایه‌ها و تزیینات مکتب هرات

۵۳ مقدمه

۵۵ تاریخچه هنری مکتب هرات

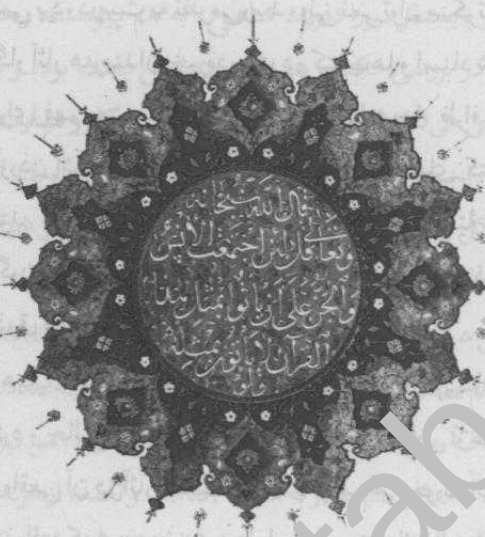
۵۸ کتاب‌آرایی مکتب هرات

۷۳ نقاشان مشهور مکتب هرات

۷۶ مکاتب و سنت‌های محلی پیرو مکتب هرات

فصل سوم: مصاحف قرآنی مکتب هرات

۸۴	کتابت قرآن در مکتب هرات
۸۵	تزیینات اوراق آغازین (افتتاحیه)
۹۸	لوح مذهب فاتحة الكتاب
۱۴۵	تزیینات همراه متن قرآن
۱۶۳	تزیینات اوراق پایانی (اختتامیه)
۱۶۴	تزیینات برون متن مصاحف قرآنی
۱۷۱	منابع و مأخذ

فصل دوم

قرآن کریم کتاب آسمانی مسلمانان، در حدود ۲۱ سال بر حضرت محمد ﷺ، پیامبر گرامی اسلام نازل گردید و در زمان حیات ایشان برخی که به کاتبان وحی مشهور بودند، از جمله حضرت علی (ع)، به کتابت آن پرداختند. هنرمندان زنانه با سپاس و ستایش خداوند بزرگ، این موهبتی را که خداوند بر عالمیان ارزانی داشته به بی ارج نهاده، با تلاش و هنرمندی به کتابت و تزیین آن همت گماشتند. از آنجا که خداوند قرآن کریم به قلم و آنچه با آن نوشته شود، سوگند یاد کرده، کاتبان مسلمان به کتابت قرآن، به دیده احترام نگریسته و با خطی زیبا به هنرنمایی پرداخته‌اند. در کنار کاتبان، هنرمندان مذهب با بهره‌گیری از آرایه‌های هندسی و گیاهی و با استفاده از گران‌بهاترین و ماندگارترین مواد، به تزیین مصاحف پرداختند و با هنرهای تشعیر، تذهیب، ترصیع، تحریر، حل‌کاری، طلاکاری، افشان‌گری، ابری‌سازی، قطعه‌سازی، حاشیه‌سازی، دندانه‌موشی‌سازی، کمندکشی و صحافی به این مهم دست یازیدند.

هنرهای کتاب‌آرایی نه تنها به رواج علم و هنر بستگی دارد، بلکه نماینده لطف، ظرافت

و کمال ذوق بوده و نشان دهنده علاقه مردم ایران به کتاب است. این سخن که از هر کتاب می‌توان استفاده علمی برد، درست به نظر می‌رسد، ولی نمی‌توان منکر تأثیر مطبوع و نشاط‌آور تذهیب و نقش و نگار آثار هنرمندان چیره‌دست در کتاب‌ها و اسناد شد (تصویر شماره: ۱). بنابراین، مذهب‌بان برای فهم بهتر مطالب با ترسیم ریزه‌کاری‌ها، ظرافت‌ها و حسن ترکیب رنگ‌ها و به وجود آوردن اشکال بدیع و زیبا و آراستن صفحه‌های کتاب به صور گوناگون به تزئین آن پرداختند. از این‌رو، در حقیقت، کیفیت مختلف تهیّه کتاب در یک کشور، نماینده مراحل گوناگون تمدّن و ذوق، تجلّ و ثروت اهالی آن کشور بوده و مکتب‌های هنری ایران، پراکنش این آثار ذوق و لطف طبع است.^۱

رنگارگری، تذهیب و کتاب‌آرایی در سده نهم به تدریج از تزئینات خشک و هندسی دوره ایلخان گذرانده و حالتی شاعرانه و عارفانه یافت که بازتابی از شرایط حاکم بر جامعه آن دوران بود و بدون شک، یکی آن در آثار مکتب هرات به چشم می‌خورد. آثار دوره تیموری به نام مکتب هرات شهرت یافته که این موضوع به دلیل مهاجرت و انتقال هنرمندان، توسط امرای تیموری از سراسر سرزمین‌های سلاطین به شهر هرات است. با انتقال دستاوردها و میراث هنری گذشته و ارتباط نزدیک فرهنگی میان مراکز هنری آن عصر با مرکزیت هرات، شاهد کتاب‌آرایی نسخه‌ها و مصاحف قرآنی خاصی با شیوه‌های مختلف در مکتب هرات هستیم. در این کتاب، برای تمایز مصاحف هرات با دیگر شهرها، قرآن‌های خطی به دو دسته مکتب هرات و مکتب محلی پیرو هرات^۲ تقسیم شده‌اند.

مبانی نظری

کتاب‌آرایی در میان هنرهای به کار رفته در نسخه‌های خطی، از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است. در کتاب‌آرایی مکتب هرات، هنرهای نگارگری، خوش‌نویسی، تذهیب و تشعیر در هم‌سویی واحد، کنار یکدیگر قرار گرفته و شاهکارهای بی‌بدیلی را سبب شده‌اند. شهر هرات در بیشتر دوره‌های تاریخ، به عنوان یکی از مهم‌ترین شهرهای خراسان شناخته شده، اما دوران شکوفایی و اوج زیبایی آن بدون تردید مربوط به دوره تیموریان است.^۳

۱- بیانی، ۱۳۵۳.

۲- آثاری که در شیراز، تبریز و هند یا پس از عصر تیموریان در دوره‌های صفوی و شییبانیان با پیروی از شیوه هنری هرات انجام یافته است.

۳- میرجعفری، ۱۳۸۷: ۱۱۴.

هنرمندان بغداد، تبریز و شیراز در ربع اول سده نهم در کارگاه‌های دربار شاهرخ (پسر و جانشین امیر تیمور) و بایسنغر میرزا (فرزند شاهرخ) به هم پیوستند و مکتب ارزنده هرات را شکل دادند. آنچه در بررسی مکتب هنری هرات قابل بحث بوده و به آن ارزشی درخور مباحث زیبایی‌شناسی می‌دهد، هماهنگی میان محتوا، شکل و مهارت اجرایی آثار است. قالب بیانی تصویر در نسخه‌های خطی این مکتب، به گونه‌ای است که ذهنیت شاعر و عارف، به رساترین شکل بیان و تأویلی شیوا می‌یابد و خطوط سیال و خیال‌انگیز در ترکیب با رنگ آبی لاجوردی و طلایی، فضایی قدسی و آسمانی را ایجاد می‌کند.

در عریضهٔ احمد بن عبدالله حجازی در این باب آمده است: «در کتابخانهٔ هریک از ایشان [امیران تیمور، ابراهیم سلطان، بایسنغر، الغ بیگ، شاهرخ میرزا] جماعتی از فضلا - ناسخ، مذهب، مصوّر و صنف - آمدند که ایشان را در عالم نظیری نبود. من نیز به یمن شور و شوق خود در این امور، اندک مدتی دامن ده و به سبب خدمت و تلمذ، از هر خرمی خوشه‌ای و از هر خوشه‌ای دانه‌ای برگرفته، از شش شسته به سال ۸۴۵ق به ادرنه [عثمانی] رسیدم». پس از فوت شاهرخ (۸۵۲ق) و غلبهٔ قوهٔ ترکمن آق قویونلو و قراقویونلو بر نواحی باختری ایران، رکودی در فعالیت هنرمندان کارگاه‌های هرات وجود آمد. در سال ۸۷۲ق سلطان حسین بایقرا با کمک وزیر دانشمند و ادیبش، امیر علی شیر نوایی (۸۴۸ تا ۹۰۶ق) هنرمندان و ادیبان سرشناس را در دربار خود، گرد هم آورد و در پی موعود خویش، حلقه‌ای از عالمان و اهل فضل و هنر را تشکیل داد. با هنرمندی کاتبان و نگارگران، حسن جمال الدین بهزاد، میرک نقاش و یاری مذهب در ربع چهارم سدهٔ نهم هجری، هنر دوباره به سوی شهرت جهانگیر یافت و این میراث گران قدر هرات، سال‌ها بر آثار دوران پس از خود نیز تأثیر داشت.

با توجه به آنچه گفته شد، تاریخ مکتوب هنر اسلامی، تجربه‌ای گران‌بایست که می‌تواند همچون چراغی فرا روی آیندهٔ هنر و فرهنگ ملل مسلمان قرار گیرد. بنابراین، با گردآوری پژوهش در هنرهای قرآنی، گامی برای اعتلای فرهنگ و هنر قرآنی در جامعه برداشته می‌شود. یکی از مراکز نگه‌داری مکتوبات اسلامی که به سبب ارزش والای آثار بی‌مانند گردآمده در آن، شهرت جهانی دارد، گنجینه خطی کتابخانه آستان قدس رضوی است که هنرمندان و شیفتگان ساحت قدسی عالم آل محمد ﷺ حضرت علی بن موسی الرضا علیه السلام را بر آن

داشته است تا نفیس‌ترین آثار مکتوب و هنری خویش را وقف این مجموعه نمایند. گنجینه مخطوطات کتابخانه آستان قدس رضوی، یکی از بزرگ‌ترین مجموعه‌های مصاحف قرآنی در جهان اسلام است که بیست‌هزار مصحف خطی قرآنی را نگهداری می‌کند. در این گنجینه قرآنی می‌توان مصاحف ممتازی از مکتب هرات را شناسایی کرد و زمینه‌ای را برای تحلیل و بررسی روند تکامل کتاب‌آرایی نسخه‌های خطی فراهم آورد و فقدان یک فرهنگ‌واژه مصوّر را که با هویت فرهنگ اسلامی تناسب داشته باشد، برطرف ساخت که این مهم با شناخت دقیق ترویجی‌های تزیینی و بررسی و تحلیل آثار متعددی از مکتب هرات فراهم می‌آید. در این کتاب، با طبقه‌بندی آرایه‌ها و تزیینات مصاحف قرآنی به دو بخش درون‌متن (اوراق مصاحف) که به تذهیب معروف است و برون‌متن (تجلید) پرداخته شده تا از این طریق ویژگی‌های دقیق‌تری از آرایه‌های هنری آن مکتب شناسانده گردد.

وحید توسلی

مدیر مرکز اسناد پژوهشگاه

نوبین شهر معنوی نامن

تیرماه ۱۳۹۶